

TÜRK İDARE TARİHİNDE SOSYAL DEVLET ANLAYIŞININ TOPLUMA YANSITILMASI AÇISINDAN VAKIF MEDENİYETİNİN YERİ

Ayşegül GÜLER¹

Ali AYATA²

Atıf: Güler, A. ve Ayata, A. (2023). Türk idare tarihinde sosyal devlet anlayışının topluma yansıtılması açısından vakıf medeniyetinin yeri. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), 426-441. doi:10.17218/hititsbd.1325325

Özet: İnsanlığın ilk dönemlerinde varlık sahipleri, servetlerini başkalarının ihtiyacını karşılamak amacıyla dünyevi beklenti olmadan vakfederdi. Batı dünyasında 19.yüzyılda sosyal devlet kurumları, vatandaşların devlete bağlılığını artıracığına inanılarak desteklenmiştir. Türk idare tarihinde ise, İslam medeniyeti dairesine girilmeden önce göçebe hayat sürülen dönemde, zenginlikler sahip olunan hayvan varlığına dayanırdı. Hükümdarlar baharda yapılan toyda zenginliklerini ihtiyaç sahiplerine verir, ekonomik açıdan sıradan vatandaş gibi yönetim görevini üstlenirdi. İslamiyet'te Hz. Peygamberin (sav) sahip olduğu hurmalıkları vakfetmesiyle kurumsallaşma yaygınlaşmış yardım faaliyetleri toplumda ayırım gözetmeden karşılık beklemeden yürütülmüştür. Türkler İslamiyet'i benimseyince vakıf faaliyetleriyle çağlarına damga vurmuş, canlılarla ilgili konularda vakıflar kurularak toplumda sınıf çatışmaları önlenmiştir. Osmanlı Devleti'nde mükemmelleşen vakıflar güvenlik ve adalet dışındaki faaliyetleri kapsayacak şekilde hizmetlerini genişletmiştir. Osmanlı Devleti'nde 18.yüzyıl sonrasında başlayan bozulmadan vakıflar etkilenmiş, işlevlerini yapamamış, varlıkları yağmalanmıştır. Hizmetleri karşılığında vatandaştan katkı talep etmeyen vakıflar günümüzde yardımlara aracılık ederek tarihi misyonundan uzaklaşmıştır. Çalışmada vakıf müessesesinin Türk-İslam medeniyetindeki gelişimi, idare tarihi içerisindeki sosyal sorumlulukların yerine getirilmesindeki rolü incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Vakıf Medeniyeti, Sosyal Devlet, Hizmet, İdare Tarihi

The Place of the Waqf Civilization in the History of Turkish Administration in Terms of Reflecting the Welfare State Approach to the Society

Citation: Güler, A. ve Ayata, A. (2023). The place of the waqf civilization in the history of Turkish administration in terms of reflecting the welfare state approach to the society. *Hitit Journal of Social Sciences*, 16(2), 426-441. doi:10.17218/hititsbd.1325325

Abstract: In the early periods of humanity, wealthy people would dedicate their wealth to meet the needs of others without worldly expectation. In the 19th century, social state institutions in the western

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Geliş Tarihi / Submitted: 10.07.2023

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 06.11.2023

¹ Sorumlu Yazar, Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, aysegulguler@kmu.edu.tr | <http://orcid.org/0000-0002-5014-4825> | <https://ror.org/037vfv096>

Corresponding Author, Asst. Prof. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey University, Faculty of Economics and Administration Sciences, Department of Political Science and International Relations, aysegulguler@kmu.edu.tr | <http://orcid.org/0000-0002-5014-4825> | <https://ror.org/037vfv096>

² Prof. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, aayata@kmu.edu.tr | <http://orcid.org/0000-0002-6469-6866> | <https://ror.org/037vfv096>

Prof. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey University, Faculty of Economics and Administration Sciences, Department of Political Science and International Relations, aayata@kmu.edu.tr | <http://orcid.org/0000-0002-6469-6866> | <https://ror.org/037vfv096>

world were supported by believing that it would increase their commitment to the state. In the history of Turkish administration, in the period before entering the circle of Islamic civilization, riches were based on the existence of animals owned. In the administrative structure, the rulers gave their wealth to the needy when the spring feast was over. In Islam, Hz. Prophet (sav) donated the date palms he owned. After the Turks entered the Islamic civilization, they adopted the foundation works. The foundation administration, after the 18th century they could not fulfill their functions. In this study, the development of the foundation institution in Turkish-Islamic civilization and its role in fulfilling social responsibilities in the history of administration will be examined.

Keywords: *Waqf Civilization, Social State, Service, Administrative History*

1. GİRİŞ

Tarihten günümüze intikal eden bilgi ve eserlerden anlaşıldığı gibi toplumların sağlık, sosyal, kültürel ihtiyaçlarının karşılanması ve ihtiyaç sahiplerinin korunması insanlığın ilk dönemlerinden itibaren dini amaçlarla kurulan vakıfların çalışmalarıyla karşılanmıştır. Yardımlaşma duygusu insanlar arasında çok eskilere dayanmakla birlikte bu duygunun kıyamete kadar sürdürülmesi isteği İslamiyet’le ortaya çıkmıştır (Akbulut, 2007, s. 66). Toplumda ortaya çıkan ihtiyaçlar doğrultusunda “insani, medeni, sosyal” alanlar başta olmak üzere yollar, kuyular, sarnıçlar, köprüler, çeşmeler, kervansaraylar, imarethaneler, mektepler, medreseler, kütüphaneler, hastaneler gibi çeşitli hizmet alanları oluşturulmuştur. Yeryüzünde inşa edilen ibadethaneler örneğin Hz. İbrahim tarafından Kâbe’nin vakfedilmesiyle başlayan süreç vakıfların ilk örnekleri sayılmaktadır. İbadethanelerin herkese açık kamusal alan olarak halkın tamamının buralardan yararlanma hakkının bulunması (Pakalın, 1983, ss.577-578) vakıf kültürünün şekillenmesine örnek olmuştur. Vakıf, bir mülkü kamu yararına ebedi olarak bağışlamaktır ve ihtiyaç sahiplerine verilen şey anlamında sadaka olarak kullanılmıştır. (Pakalın, 1983, s.577). Diğer bir ifadeyle vakıf insanın mülkünü, üzerinde tasarrufu kalmayacak şekilde hayırlı bir işe sonsuza kadar tahsis etmesidir. İnsan neden sahip olduğu mülkü dünyevi beklentisi olmadan ve malın kendine veya çocuklarına dönmeyeceğini bilerek vermektedir? Bunun nedeni dünya dışındaki bir ebedi hayata olan inançtır. Yapılan kötülükler gibi iyiliklerin de karşılıksız kalmayacağı inancı doğrultusunda insanlar hayır yapmaları halinde sevap hanelerinin kıyamete kadar açık kalacağına inanmaktadır (Öztürk, 1976, s.195). İnsanların varlıklarını vakfetmeleri devlete olan güveni de yansıtmaktadır. Oluşturulan vakfın işlevlerini yürütebilmesi devletin sağladığı adalet ve güvenlikle mümkündür. Batının sahip olduğu kapitalist kültürde ise devlete olan güveni ve bağlılığı artırmak için sosyal devlet uygulamaları devlet tarafından hayata geçirilmiştir. Diğer bir ifade ile Türk devletlerinde halk devlete güvendiği için mal varlıklarını toplum yararına kullanılmak üzere vakfederken, dönemin Batı medeniyetinde ise insanlar öncelikle mal varlıklarını artırmayı amaçlıyorlardı. Batı medeniyetinde vakıflar kilise merkezli misyonerlik faaliyetleriyle sınırlıydı. Bu yüzden halkın temel ihtiyaçlarının devlet tarafından karşılanması zorunluluğu ortaya çıkmıştı.

Mutlu ve güvenli toplumların mutlu bireylerden oluştuğu bilinmektedir. Toplum içinde oluşan derin ekonomik ve sosyal fay hatları toplumun içerden çökmesinin temel nedenleri arasında yer alır. Toplum menfaatlerinin şahıs menfaatlerinden önde tutulduğu İslam tarihinde ilk vakıf faaliyeti Hz. Peygamberin (sav) Medine döneminde sahip olduğu yedi hurma bahçesini vakfetmesiyle başlamıştır (Pakalın, 1983, s.578). “Allah yolunda sevdiğiniz şeylerden harcamadıkça iyiliğe asla eremezsiniz. Ne harcarsanız Allah onu hakkıyla bilir” (Al-i İmran 92, Diyanet İşleri Başkanlığı) ayetinin indirilmesinden sonra sahabelerin mallarını vakfetmesi yaygınlaşmıştır. Müslümanların oluşturduğu vakıfların çoğalması iyi idare edilmesini zorunlu

hale getirmiş, vakıfların yönetimi yargı denetimi altında yürütülmüştür. İslam tarihi içerisinde şahsi vakfını idare eden ilk kişi Hz. Ömer'dir. Peygamberimizin (sav) yiyecek ve içeceği tükenen yolculara vakfettiği Fedek hurmalığını kamu adına idare eden ilk kişi ise Hz. Ebubekir'dir (Pakalın, 1983, ss.578-579).

İslam dini insani, ahlaki ve sosyal düşüncelerle vakıf kurulmasını ve böylece maddi imkânlardan diğer insanların da faydalanmasını teşvik etmektedir. Modern hukukun temeli kabul edilen Roma hukukunda olmayan özelliğiyle İslam hukukunda vakıflar tüzel kişiliğe sahiptir. Vakıf malları Allah'ın mülkü sayılmaktadır (Akbulut, 2007, s.66). Vakıf, insanlar arasında yardım, şefkat, sevgi duygularının devamlılığı ve modern dönemde sosyal devletin yapması gereken hizmetleri yapan eskiye dayanan İslami bir kurumdur (Öztürk, 1976, s.189). Türk tarihinin doğru yazılması ve devlet toplum ilişkilerinin iyi tahlil edilebilmesi için vakıfların toplum hayatında oynadığı rol hakkında bilgi sahibi olunmalıdır (Ortaylı, 2016, s.315). Batı toplumlarında bireyin menfaatleri öncelik taşırken, İslam toplumlarında toplum menfaatleri ön planda tutulmuştur. Batı toplumunda şehirleşmenin getirdiği problemlerin çözümüne yönelik sosyal politikalar gündeme gelirken, Osmanlı Devleti'nin sosyal politikaları vakıflara dayanmaktaydı. Ayrıca vakıfların çalışmaları kuvvetin hâkim olduğu dönemde devletlerin önemli yumuşak güç unsurları arasında yer almaktaydı. Oluşturulan vakıflar, Osmanlı Devleti'yle temas halinde olan seyyahlar, tacirler, mültecilerin gördüklerini kendi ülkelerine taşımaları yoluyla yabancı ülkelerdeki halklar üzerinde Türk-İslam toplumuna karşı saygının oluşmasına da vesile oluyordu.

Genel anlamda vakıf, coğrafyayı vatan yapan özel serveti hizmete dönüştüren insanlar arasında yardımlaşmayı artırarak toplumu bütünleştiren ve tarih şuurunu canlı tutan kurumların başında gelmektedir (Öztürk, 1991, s.46). Vakıflar, şehir hayatı yanında kırsal düzenin oluşumunda da önemli işlev üstlenmiştir. İnsanlar kendi yerleşimlerinin ihtiyaçlarının karşılanması ve ortak hizmetlerin yürütülmesi amacıyla mahalleden şehre, bölgeye ve ülkeye hitap edecek vakıflar kurmuştur (Ortaylı, 2016, s.311). Günümüzün yerel yönetim hizmetleri geçmiş dönemlerde vakıflar tarafından üstlenilmiş (Bayartan, 2008, s.163) devlet kamu hizmetlerinin külfetinden kurtulmuştur. Vakıflar ilim, kültür, sanat ve medeniyetin hamisi olmuş, ihtiyaç sahiplerinin yardımına koşmuş, her canlıya koruyuculuk etmiş, dünyada ahiret hayatı için çalışmanın vasıtası olmuştur (Öztürk, 1976, s.205). Vakıflar tüm insanların mutluluğunu amaçlamaktadır. Çünkü toplum huzurlu olmazsa birey de huzurlu olamaz. Vakfeden kişi yardım etme mutluluğu yaşarken, ihtiyacı karşılanan kişi ise bunun memnuniyetini yaşamaktadır (Bayartan, 2008, ss.157-158). Vakıflar ihtiyacı olanların yararlandığı, ibadet edilen veya eğitim sürdürülen mekânlar olmak dışında toplumdaki sosyal ve kültürel dokunun oluşması ve her seviyede ve inançta kişileri bir araya getirme işlevi sebebiyle önemli bir görevi üstlenmekteydi. Kervansaraylarda verilen hizmetler seyahatleri kolaylaştırmaktaydı. İnsanlar hiçbir masraf yapmadan her kervansarayda üç gün konaklayabilmekteydi. Bu imkân ticaretin yaygınlaşması yanında toplumda ortak kültürün oluşturulması ve yaygınlaştırılmasında toplumlar arası kültür alışverişinin gerçekleşmesine de önemli katkıda bulunmaktaydı. İnsanların değişik kültürleri tanıma imkânı bulması toplumların önyargılarından kurtularak bölgesinde ve dünyada barış ikliminin oluşmasına da katkıda bulunmuştur.

2. AMAÇ VE YÖNTEM

Bu çalışmanın amacı, vakıf oluşumunun devlet ve vatandaşlar açısından hangi anlamlara geldiğini ve sosyal devlet anlamını karşılayıp karşılamadığının araştırılmasıdır. Tarih içerisinde Müslüman Türk devletleri bünyesindeki vakıflar ve türleri incelendiğinde vakıfların insanların, hayvanların ve tabiatın menfaatine kurulmuş olan birimler olduğu görülür. Çalışmada veri toplama araçları kullanılarak elde edilen bilgi, belge ve bulguların içeriği incelenmiştir. Özellikle

Türk idare tarihi mirasını devralarak büyük gelişme gösteren Osmanlı dönemi vakıfları ve icraatları vakıf medeniyeti olarak adlandırılmıştır. Bu vakıf medeniyeti sayesinde günümüzde devlet tarafından verilen hizmetlerin hemen hepsi verilebilmiş böylece sosyal devlet gereklilikleri yerine getirilebilmiştir. Toplumun her ferдинin istifadesine sunulan bu hizmetler aracılığıyla toplum düzeni tesis edilebilmiş, ihtiyaçlar bu şekilde karşılanabilmiştir. Yapılan literatür araştırmasında vakıf medeniyeti söyleminin kullanılmasının önemi ön plana çıkmaktadır. Bu söylemin kullanılmasının birçok nedeni olsa da bunlardan biri hayvanlara yönelik kurulan vakıfların varlığı olmuştur. Vakıf hizmetleri oluşturulduğu dönemi yansıtan eserler ve bunların topluma yansımaları çalışmanın kapsamını oluşturmaktadır. Çalışma vakıfların işleyişinin zaman içinde bozulması ve hizmetlerin yeterli düzeyde verilememesi konusunu ele almaktadır. Ayrıca bugün anlaşılan manada vakıf kurumu algısının değişime uğradığı dolayısıyla sosyal devlet anlayışının da etkilendiği açıklanmaya çalışılmıştır.

3. TÜRK İDARE TARİHİNDE VAKIF MEDENİYETİ

Bu bölüm içerisinde vakıfların kurulma şartları, Türk idare tarihinde vakıfların gelişimi ve Osmanlı dönemi vakıf medeniyeti başlıkları incelenecektir.

3.1. Vakıfların Kurulma Şartları

Avrupa'da sanayileşmenin ortaya çıkardığı sosyal, kültürel ve ekonomik sorunlara çözüm bulmak amacıyla 19. yüzyılın son çeyreğinde sosyal devlet anlayışı gündeme gelmiştir. Örneğin Almanya siyasi birliğini sağlamasından hemen sonra toplumun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik halk sağlığı, beslenme ve iş güvenliği konularında politikalar oluşturmaya başlamıştır. Batı toplumunun ortaya koyduğu sosyal devlet anlayışında devlet kişilerden aldığı primlerle ihtiyaçları karşılamayı taahhüt etmektedir. Bu yolla sermayenin güvenliğini de muhtemel saldırılara karşı korumaktadır. Batı toplumları işçilere sosyal hakları isteyerek vermemiş, işçiler emek güçlerini kullanarak zorla elde etmişlerdir. İngiltere'de sanayileşmenin getirdiği sosyal problemleri işçilerin sermaye sahiplerine duyurmak için fabrikalardaki makinaları sabo adı verilen tahta ayakkabılarla tahrip ettikleri dikkate alındığında Batı toplumlarındaki sosyal devlet anlayışının zorunluluktan kaynaklandığı daha iyi anlaşılmaktadır.

İslam toplumunda vakıflar hukuki bir kurum olarak 7. yüzyıldan itibaren (Öztürk, 1976, s.189) milletlerin dini inançlarının bir gereği olarak ortaya koydukları, tüzel kişiliği olan sivil toplum kuruluşudur. İslam toplumunun yaratılanları koruma adına oluşturduğu vakıflardan yararlanabilmek amacıyla hiçbir ön şart ileri sürülmez, insanlar arasında ayırım yapılmaksızın evrensel bir yaklaşımla sadece sevabı Allah'tan umularak faaliyet sürdürülürdü. Böylece vakıflar sosyal dayanışmayı canlı tutardı. Sosyal devletin vatandaşlarına sağladığı imkanlardan daha fazlasını ihtiyaç sahibi her kişiye sağlardı.

Sosyal devlet anlayışında kontrol devletin elindeyken "vakıf üzerinde devletin, teorik olarak bir tasarruf hakkı yoktur" (İnalçık, 1988, s.39). Vakıf anlayışı İslam toplumunda sermaye düşmanlığının ortaya çıkmasını da engellemiştir. Kişilerin kazancıyla ilgili kötü zanna yönelme olmamıştır. Genel bir kural olmamakla birlikte bilinmektedir ki şahıslar kazançlarını miras bırakmak yerine geleneğe uyarak toplum yararına vakfedecektir. Çünkü devlet vatandaşlarının geçimlerini temin etmeleri için gerekli şartları oluşturmakta vatandaşlar genel anlamda gelecek kaygısı çekmemekteydi. Diğer taraftan İslam toplumu dünyayı imtihan mekânı olarak gördüğünden ebedi hayata yatırım yapmayı öncelemekteydi.

Vakıf tarihi incelendiğinde vakıf yapan kişilerin sadece zenginler olmadığı, herkesin kendi imkanları ölçüsünde hayırda yarıştığı görülmektedir. Başta devlet adamları olmak üzere

insanların bir korkuya maruz kalmadığı halde vakıf kurmasının tek amacı Allah rızasını kazanmaktır. Ayrıca bu görüş pek çok yabancı tarafından da kabul edilmektedir (Öztürk, 1976, s.190). Örneğin John Robert Barnes'e göre, vakıflar İslam tarihindeki gelişmelerde önemli sorumluluk üstlenmişti. Bu cömertlik toplumu kayda değer şekilde etkileyip yarar sağlamaktaydı (Barnes, 1987, s.156).

Vakıf oluşturacak kişiler öncelikle kurulacak vakfın masraflarının hangi kaynaklardan sağlanacağını göstermek zorundaydı. Günümüzde olduğu gibi vakıf kurulup hayır sahiplerinin bağışlarına bağımlı kalınmazdı. Kurulacak vakfın faaliyetlerini sürdürebilmesi için bir akar/sürekli gelir kaynağı bırakılmıyorsa kuruluşuna müsaade edilmezdi. Temel olarak vakıf kanunlarına göre ihtiyaçların karşılanması için vakfedilen mülk satılmaz, miras bırakılmazdı. Bu varlıklar genelde vakıf yöneticileri tarafından kiralanır elde edilen gelir mülkün ihtiyaçları için yapılan harcamaların düşürülmesinden ve vakıf görevlilerinin ücretlerinden sonra vakfın kurucusunun belirttiği hayır işlerine hizmet ederdi (Hoexter, 1998, s.8). Köklü bir geçmişe sahip vakıflar; mahiyet, mülkiyet, kiraya verilme ve idare bakımından sınıflandırılabilir.

Vakıf kuracak olan kişi, İslam hukuku kurallarına göre vakfedeceği malın mülkiyetine sahip olması gerekirdi. Ayrıca kişinin akli dengesi yerinde ve reşit olması, borç ve israf yüzünden malını kullanmaktan men edilmemesi gerekmektedir (Yediyıldız, 1982, s.159). Vakıf oluşturacak kişi kadıya müracaat edip, isteğini söyler, kadı şartları olup olmadığına bakar ve şartlar uygunsa vakfiye şartları şer-i mahkeme kayıtlarına geçirildikten sonra kesinleşir, kanun hükmünü alır ve içeriğine uyulması gerekirdi. Şahıslar vakıf oluştururken mirasçılarının da hakları dikkate alınırdı. Şahıslar öldükten sonra kişi vasiyet ediyorsa mal varlığının ancak 1/3'ünü vakfedebilirdi. Varisleri bu oranın üzerindeki varlıkları miras olarak değerlendirirdi. Yani vakıf uygulaması toplum yararına hizmet oluşturulurken mirasçıların muhtaç duruma düşmesine müsaade etmemiştir. Kısaca vakfın amacı, Allah rızası olacak ve vakfedilen şey sonsuza kadar vakfedilmiş sayılacaktı (Öztürk, 1976, ss.196-201). Vakfın nasıl işletileceği, amaçlarının ne olduğu, giderlerinin hangi kaynaklardan karşılanacağını belirten belgeye vakfiye (vakıfname) denmekteydi. Vakfın idaresine memur edilen müteveli her türlü işlemde sorumluydu. Vakıflar satılmaz, devredilemez veya miras olarak bırakılmazdı.

Vakıflar İslamiyet öncesi dönemlerde de bulunmaktaydı. Örneğin Eski Mısırlılarda vakıflara saldırıların önlenmesi ve öneminin anlatılması amacıyla vakfiye taş üzerine yazılmaya başlanmıştır (Pakalın, 1983, ss.577-578). Vakfiyelerin taşa kazılı olması eski Mısır medeniyetinde olduğu gibi Anadolu beylikleri döneminde de yaygındı. Örneğin Selçuklu döneminde Konya Sadreddin Konevi Cami ve Türbenin kütüphane bilgileri, caminin dış kapısı üstündeki taşa kazılıdır. Vakfiyelerin taşa kazınması vakfın sağlamlığı ve devamlılığının nişanesi olarak değerlendirilmektedir (Cantay, 1994, ss.149-150). Vakfiyeler Fatih Sultan Mehmet'in Ayasofya Vakfesinde olduğu gibi deriye de yazılmaktaydı. Ayasofya Vakfesi 65 metre uzunluğunda, ceylan derisine yazılmış olup bugün Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü arşivlerinde korunmaktadır (Anadolu Ajansı, 2016a). Özellikle padişahların vakfiyeleri üslup bakımından edebi değerdedir. Vakfedilenin hangi konular hakkında vakfedildiği (Öztürk, 1976, ss.197-198), vakfın nasıl idare edileceği, hangi masrafların yapılacağı, kaç kişinin istihdam edileceği, çalışanlara ne kadar maaş verileceği, maaşların hangi gelirlere karşılanacağı, vakıftan kimlerin yararlanabileceği vakfiyelerde ayrıntılı bir şekilde belirtilirdi. Vakıfların istismarını engellemek amacıyla vakfi idare edenlerin yeme içme ihtiyaçlarının, giyeceklerinin ve ikametlerinin sağlanmasına özen gösterilirdi. Vakfiyede belirtilen şartlara en pervasız idareciler bile dokunmazdı. Çünkü vakfiyeye dokunmanın büyük vebal oluşturduğu kanaati hâkimdi. Vakfiyede belirtilen cezalar maddi olmayıp manevi nitelikteydi. Vakfiyelerin sonuna ayet ve hadislerden

sonra beddua da ilave edilirdi. Vakfı idare edenler burada yazılı sözlerin manevi tesiriyle vakfın bozulmamasına yönelik azami dikkat gösterirdi. Bu hususa dikkat edildiğini gösteren en önemli delil günümüzde de birçoğunun faaliyetlerinin devam ettiğini gördüğümüz eserlerdir (Pakalın, 1983, ss.576-577). Selatin camiler yani sultanların yaptırdığı camiler bu eserlere örnek olarak verilebilir.

3.2. Türk İdare Tarihinde Vakıfların Gelişimi

Türk idare tarihinde vakıflar sayesinde kurulup, varlığını devam ettiren kuruluşlar bulunmaktadır. Pek çok konuda vakıflar hizmet görmüştür. Türklerin İslam medeniyeti kurumlarını miras aldığı Samanoğulları merkezi idaresindeki vakıf idare uygulaması, sonraki dönemlere ışık tutmuştur. Gazneliler, Karahanlılar ve Büyük Selçuklu Devleti (Cantay, 1994, s.148) devralınan vakıf kültürünü geliştirerek devam ettirmiş ve nihayet Osmanlı Devleti dönemine gelindiğinde ise mükemmel vakıf medeniyeti ortaya çıkmıştır. Örneğin cami, medrese, musalla, han, çeşme, köprü, su kemeri, kaldırım, mera, imaret, misafirhane, hamam, bedesten, liman, iskele, rasathane, deniz feneri inşası, çamaşırhane, yetimhane ve bunların yaşatılması amacıyla kurulmuş hizmet vakıfları herkesin yarın kaygısı yaşamadan hayatlarını sürdürmelerinin sigortası niteliğindedir.

1071 Malazgirt Savaşı ile birlikte Anadolu'da kurulan ilk Türk beylikleri Artuklu, Saltuklu, Danişmendli, Mengüceklî Beylikleri ve sonrasında Selçuklular vakıf sistemini Anadolu'ya yerleştirmiş ve coğrafyayı vatan haline getiren yapılar inşa etmişlerdir (Cantay, 1994, s.149). Büyük Selçuklu Devleti döneminde vakıf kurumları oldukça genişlemiş, İslam dünyasında vakıfların önemi artmıştır (Yapıcı, 2013, s.69). Selçuklu devlet adamları kendilerine devredilen yerleri sonradan vakıf şekline getirip ilmi ve toplumsal eserler oluşturmuştur (Uzunçarşılı, 1984, s.115).

Selçukluda kervansaraylar özellikle önemliydi. Orta Çağ'da ticaretin sağlandığı önemli yollardan biri İpek yolu, Doğu ile Batıyı birleştirir, Çin'den Anadolu topraklarına kadar uzanırdı. Bunun gibi önemli yollar üzerinde kurulan kervansaraylar şehircilik bakımından Anadolu'nun gelişmişliğinin ispatı sayılmaktaydı. Çünkü kale gibi sağlam olan, insan ve hayvanların ihtiyaçlarını karşılayan, içinde hamam, kütüphane, tamir ustası, doktor, berber gibi hizmetleri olan kervansaraylar sosyal yardım müessesesi gibiydi (Acun, 2007, ss.14-16). Bu kervansaraylara, Zazadin Han ve Anadolu Selçuklu döneminin en büyük kervansarayı olan Sultan Han (Görür, 2007, ss.519-524) örnek olarak gösterilebilir. Kervansaraylar ticari faaliyetler yanında uluslararası toplumun kültürel etkileşimini sağlayan önemli merkezlerdi. Tüccarlar burada kendi kültürlerine ait unsurları tanıtırken yabancı oldukları kültürleri de kendi toplumlarına taşırlardı.

Bunların yanında Selçuklular asayişin ve toplumsal huzurun kolluk kuvvetlerinin çalışmasıyla sağlanamayacağını görmekte gecikmemişti. Yıkıcı akınların halk üzerindeki tesirini kırmak ve halkı doğru kaynaklardan bilgilendirmek amacıyla ülkenin en ücra köşelerine kadar medreseler açarak bilgiyi halkın ayağına götürmüşlerdi. İlk Selçuklu medresesi Tuğrul Bey döneminde açılmış Nizamül Mülk'ün vezirliği döneminde de ülke genelinde yaygınlaştırılmıştır. Yani Selçuklular batınlığın yıkıcı etkisini ortadan kaldırmak için medreseleri yaygınlaştırıp, halkın doğru kaynaklardan bilgi sahibi olmasını sağlamıştır.

Mısır ve Suriye'de hakimiyet kuran Memlûklularda ise vakfa iki tür arazi tahsis edilmişti. "Biri Câmî, Medrese gibi dini hizmetlerin yürütülmesi için tahsis edilen araziler, diğeri ise ihtiyaç sahiplerinin yiyecek ihtiyacını karşılamaya yönelik yapılan vakıflardı" (Uzunçarşılı, 1984, ss.405-

415). Ayrıca Memluk hükümdarları memleketin merkezi kontrolünü sağlayabilmek için oluşturulan posta teşkilatını da vakıf statüsünde değerlendirmiştir.

İnsanlara hizmet amacını önceleyen vakıflar yanında, günümüzde iklim değişikliği kaynaklı tehlikelerin tetiklenmesiyle duyarlı alanlardan biri haline gelen çevre ve doğal hayatın korunması faaliyetleri de o dönemin vakıfları marifetiyle yapılmıştır. Örneğin çetin kış şartlarında yiyecek bulamayan, göç yolunda yorgun düşen, yaralanan kuşlar için vakıf kuracak kadar ince düşünülmüştür. Bursa'da 19. yüzyılda kurulan Anadolu'nun ilk hayvan hastanesi olan "Gurabahane-i Laklakan" restore edilerek günümüzde de sokak hayvanlarına sığınak sağlamaktadır (Anadolu Ajansı, 2016b). Diğer bir ifadeyle insan ve tabiatla ilgili her konuda vakıfların kurulduğu görülmektedir. Vakıflar ihtiyaç duyulan her konuda hizmet veren kurumlar olmuştur. Ayrıca tarihi vakfiyelerdeki kayıtlara göre değişik amaçlarla kurulan vakıflardan örnek vermek gerekirse şu konularda vakıflar kurulmuştur: hac yolunda parasız kalanlara para dağıtılması, hacıların yol güzergâhında ihtiyaçlarının karşılanması, şerbet dağıtılması, dini ilimlerde eğitim görenlerin teşvik edilmesi, ibadethanelerin ısınma, aydınlanma, temizlik ve onarım ihtiyaçlarının karşılanması, ihtiyaç sahiplerine para ve erzak dağıtımı, öksüz, yetim, yoksulların ihtiyaçlarının karşılanması ve bayramlık alınması, köy ihtiyarlarına elbise temini, asker teçhizi, hamalların dinlendikten sonra yardım almadan yüklerini sırtlayabileceği mola taşları dikilmesi, dini, ilmi eserlerin yazdırılması ve tamiri, ağır iklim şartlarında yem bulamayan hayvanlara yiyecek verilmesi, mahalle ve köylerin zorunlu ihtiyaçlarının temini, öğrencilere elbise ve harçlık verilmesi hatta kır gezintilerinin yaptırılması, deniz havası ihtiyacı olan ama imkânı bulunmayanlara belli süre kullanımları için yalı inşası, kar olan yollara sığınak yapılması, yaz günleri için gölgelikler yapılması ve su temin edilmesi, aşure, helva dağıtılması, sanatkar yetiştirilmesi, önceden çalışan ancak rahatsızlık veya yaşlılık nedeniyle çalışamayanlara yakacak parası verilmesi gibi konularda vakıflar kurulmuştur (Öztürk, 1976, ss.190-203). Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün "Tarihte İlginç Vakıflar" adlı eserinde hastalara ilaç yapan vakıftan çevre ve ormanı koruyan vakfa kadar yüzden fazla alanda faaliyet gösteren vakıf kaydedilmiştir (Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2012). Bu örneklerle bakıldığında insanların adeta vakıf oluşturabilecek yeni alanlar aradığı anlaşılmaktadır. Özetle vakıflar sayesinde sosyal devletin yapması gereken çoğu hizmet aksamadan ve devlete yük olmadan sosyal toplum anlayışıyla yapılmıştır.

3.3. Osmanlı Dönemi Vakıf Medeniyeti

Osmanlı döneminde insanlar kendi ekonomik güçleri oranında ülkenin her tarafında sadece insana yönelik değil hayvan, bitki ve çevreye yönelik şahsi karşılık beklemeden ibadet aşkıyla vakıflar kurmuştur. Vakıflar hizmetlerinde hiçbir ayırım yapmamıştır. Osmanlı Devleti'nde sahip olunan toprakların yüzde doksanına yakınının mülkiyeti devlete aittir. Toprak sistemi içerisinde az miktarda yer alan mülk araziler, sahipleri tarafından satılabilir ve hibe edilebilir oldukları halde çoğunun vakfedildiği görülmektedir. Vakıf arazileri sahipleri tarafından gelirlerinin cami, medrese gibi kamu yararına faaliyet sürdüren kurumların ihtiyaçlarının karşılanması için vakfedilen arazilerdir. Halkın işlettiği bu arazilerin gelirleri tahsis edilen vakfın giderleri için kullanılmıştır.

"Osmanlı İmparatorluğu döneminde 26.798 vakıf kurulduğu, ancak tespit edilemeyenlerle bu miktarın 50.000 civarında olabileceği, kaynak araştırmalarında belirtilmektedir. 19. asırda imparatorluğun başkenti olan İstanbul'un taşınmaz mallarının üçte ikisi vakıf malları idi" (Cansel, 1988, ss.322-323). Üç kıtaya hükmeden Osmanlı şehir medeniyeti ve ziraatının anlaşılması için vakıfların devlet ve toplum açısından üstlendiği görevin anlaşılması gereklidir (Ortaylı, 2016, ss.315-317). Çünkü Osmanlı Devleti'nde güvenlik ve adalet dışında günümüzde sosyal devletin görevleri olarak görülen tüm işler vakıflar tarafından yürütülürdü. Vakıflar,

yerinde hizmet üretilmesinin en güzel örneklerinden biriydi. Çünkü merkezden planlama ve kaynak beklenmeyip, ihtiyaç vakit kaybetmeden karşılanırdı.

Osmanlı Devleti'nde yeni fethedilen bölgeleri ekonomik ve sosyal açıdan kalkındırmak için oluşturulan vakıf uygulaması uzun müddet devam etmiş, ülkenin imar edilmesine ve kalkınmasına katkıda bulunmuştur. Vakıflar yeni yerleşimlerin oluşturulması ve şehir planlarının şekillenmesinde de öncülük etmiştir. Vakıfların çevresinde yeni yerleşimler oluşmuş ve sosyal hayat canlanmıştır (Barkan, 1942, s.354). Örneğin bir vakıf bir cami yaptırır, sonrasında caminin yanına bir pazar kurulur halkın yoğunlaştığı merkezler oluşturulurdu. Osmanlı Devleti'nde vakıflar çoğu kez külliye şeklinde oluşturulmakta ve peş peşe yapılan binalar şehir dokusunun ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamaktaydı. Bu uygulama şehrin yeniden düzenlenmesi ve geliştirilmesinde vakıfların önemini göstermekteydi (Dallal, 2004, ss.30-31). Vakıflar eğitim alanında da önemliydi. Örneğin Fatih İstanbul'un fethinden sonra Sahn-ı Seman medreselerini oluşturarak harap olan şehri yeniden imara yönelmiş ve eğitim alanında da önemli bir sıçramayı sağlamıştır. Kuruluşunda Ali Kuşçu'nun da yer aldığı bu eğitim kurumunda nakli ilimler yanında akli ilimlerde uzmanları tarafından okutulmaktaydı (Uzunçarşılı, 2022, ss.9-11). Kanuni zamanında oluşturulan Süleymaniye medreseleri ise günümüzdeki fakülteler gibi ihtisas konularına göre hizmet vermekteydi.

Vakıf hizmetlerinde ihtiyaç sahipleri arasında etnik veya dini ayrıcalıklar gözetilmezdi. Fatih imaretinin vakıf senedine göre misafirhaneye gelen misafirlerin gelir durumlarına bakılmaksızın herkesin güler yüze karşılanması üç gün boyunca dinlenmelerinin sağlanıp ihtiyaçlarının karşılanması hayvanlarının da yem ve yer ihtiyaçlarının karşılıksız sağlanacağı belirtilmişti (Barkan, 1963, s.276). Ayrıca Müslümanlar yanında Osmanlı içindeki gayrimüslimler de başvuruları neticesinde dini ve toplumsal ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla vakıf yapabilmekteydi (Öztürk, 1976, s.197). Örneğin gayrimüslimlerin oturduğu yerlerin tamir masrafları gayrimüslimlerin vakıfları tarafından yapılırdı (Ortaylı, 2016, ss.315-317).

Vakıflar kuruldukları bölgelerin cazibe merkezi olmuştur. Yani vakıflar toplumda huzur ve güvenliğin tabana yayılmasını sağlamıştır. Vatandaşlar kendilerini kimsesiz hissetmemiş vakıflar "devlet baba" kültürünün yerleşmesinde etkili olmuştur. Özellikle Balkanlarda Osmanlı barış dönemi kültürünün yeşerip gelişmesine öncülük etmiştir. Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıla kadar ortaya çıkan huzursuzluk ve isyanların devleti yıkmak, rejimi değiştirmek veya hükümdar ailesini değiştirmek amaçlı olmaması vakıfların sosyal barışın sağlanmasındaki rolünü açıkça ortaya koymaktadır. Zaman zaman içinde bulunduğu durumdan hoşnut olmayan, ekonomik veya kültürel gerekçelerle isyan başlatanlar olmuşsa da bu marjinal kalmış ve hareketlerine halk desteği sağlayamamıştır. Ancak vakıfların barışı sağlama rolü Fransız İhtilalinden sonra etkisini kaybetmeye başlamıştır. Çünkü dünyayı sarmaya başlayan milliyetçilik hareketleri Osmanlıdaki değişik etnik grupları da cezbetmiştir.

Osmanlı dönemi vakfiyelerinde belirtildiğine göre sosyal tabakalaşma nedeniyle toplumda ortaya çıkan eşitsizlikler bireylerin sorumluluk üstlenerek giderilmesi gereken sorumluluklardı. Bu yüzden toplumda serveti olanların olmayanlara yardım etmesi gerektiğine inanılırdı (Yediyıldız, 1982, ss.144-145). Toplum, sosyal sorumluluğu devlet idaresinden beklememiş kendi güvenliklerini de doğrudan ilgilendiren gelir dağılımı eşitsizliğinin sınıf farklılıkları oluşturması ve toplum hayatını sarsacak olayların yaşanmamasını vakıflar sayesinde yapabilmıştır. Kişisel servetler kamu hizmetine sunularak ahlaki ve insani anlayışa hizmet edilmiştir (Akbulut, 2007, s.65). Bu hizmetler sağlanırken özellikle vakfiyede yazanlara uyulması esastı.

Osmanlı şehirlerinin kuruluş ve gelişimine katkı sağlayan vakıflar mahalle içinde uyum, dayanışma ve yardımlaşmayı sağlamıştır (Bayartan, 2008, ss.157-158). Kurulan vakıflar ve özellikle idarecilerin kurduğu büyük vakıflar sebebiyle Osmanlı medeniyeti bir vakıf medeniyetidir (Ortaylı, 2016, ss.315-317). Bu yüzden vakıfların yönetilmesi ve denetlenmesi hususu önemlidir. Orhan Gazi Bursa'daki cami ve zaviye vakfı ile ilgili Sinan Paşa'yı görevlendirmiştir. Bu yüzden Sinan Paşa ilk Osmanlı Evkaf Nazırı yani Vakıf Bakanı olarak görülebilir. Vakıflarla ilgili işleyişi denetlemek amacıyla müfettiş tayin eden padişah Yıldırım Bayezid olmuştur. Fatih Sultan Mehmet zamanında ise vakıf idaresinden sadrazamlar sorumlu olmuştur. II. Bayezid bu görevi Şeyhülislam'a verirken, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde ise sadrazamlar vakıflar konusunda görevlendirilmiştir (Öztürk, 1976, ss.191-192). Ancak II. Mahmut dönemine gelindiğinde devlet kurumlarındaki yozlaşma vakıflarda da görülmüştür. Klasik dönemde eğitim ve sağlık hizmetlerini üstlenen vakıflar, modernleşmeye ayak uyduramamış yerlerini devlet kurumlarına bırakmaya başlamıştır. Vakıfların giderek işlevlerini yitirmesi devlet kontrolü altına alınmasını zorunlu hale getirmiştir. II. Mahmut döneminde Evkaf Vekaleti (Vakıflar Bakanlığı) kurularak devlet, sosyal devletin görevlerini doğrudan üstlenmeye başlamıştır.

Konuya Batı kültürü penceresinden bakanlardan bazıları Osmanlı döneminde oluşturulan vakıfların yaygın olma nedenini, ahiret ve sevap düşüncesinin yanında müsadere usulüne dayandırır. Onlara göre servet sahipleri mallarını mirasçılara bırakamayacaklarını bildikleri için bu yola yönelmiştir. Yani malları müsadereye kurtarmak amacıyla vakıfların yaygınlaştığını iddia etmektedirler. Ancak vakıfların, malların müsadere korkusuyla oluşturulduğunu iddia etmek, dünyada 1400 yıldan beri adaletin kalktığını iddia etmekle eşdeğerdir. Diğer bir ifadeyle İslam toplumunun korku üzerine şekillendiğini, devletin vatandaşın haklarını dikkate almadığını iddia etmektir ki bu iddialar asılsızdır. Aslında burada milyonlarca insanın uzun senelerden beri yararlandığı eserler bırakmanın ve öldükten sonra sevabını umma düşüncesinin öne çıktığı görülmektedir (Pakalın, 1983, ss.579-580). Devletlerin günümüzde gelişen teknolojilere rağmen kara parayla mücadelede büyük zorluklar yaşadığı dikkate alındığında vakıfların korkuya dayalı oluşturulduğunu ileri sürmek bu kültürün temellerini bilerek inkâr etmek demektir. Zira İslam kültüründe gayri meşru yollarla oluşturulan servetle hayır hizmetlerinin yapılmayacağı, yapılsa bile yapan kişiye bir şey kazandırmayacağı toplumun bütün bireyleri tarafından bilinmektedir. Müsadereye konu gayri meşru kazanç olduğuna göre böyle bir uygulama söz konusu olamaz. Kaldı ki Osmanlı Devleti'nde müsadere yaygın bir uygulama değildir. Çünkü meşru yollarla oluşturulan kazanca devlet hiçbir dönemde dokunmamıştır.

Öyle ki Osmanlı Devleti döneminde kurulan vakıflar şu anda bile Dârülaceze veya Hilal-i Ahmer örneğinde olduğu gibi varlık göstermekte, din ve milliyet farkı gözetmeksizin insanların ihtiyaçlarına cevap vermektedir. Örneğin 1826'da özellikle İstanbul'da kolera salgını ve devamında çiçek salgını ortaya çıkınca şifahaneler yetersiz kalmıştır. Tedavi ve bakım ihtiyaçları için Sultan Abdülmecid'in annesinin tavsiyesi ile onun ismini taşıyan Bezmi Alem hastanesi kurulmuştur (Şahin, 1986, s.244). Ancak ilerleyen süreçte Avrupa'da sağlık alanında ortaya çıkan gelişmelere ayak uydurulamamıştır. Bu yüzden Batıdaki gelişmelere paralel olarak devlet, sağlık alanında sağlık hizmetlerini sağlayan ve denetleyen bir konuma gelmiştir.

Vakıf hizmetlerine diğer bir örnek olarak Kıbrıs verilebilir. Günümüzde dahi zaman zaman su sıkıntısı çeken Kıbrıs'ın Osmanlı dönemi zamanındaki su ihtiyacı başarılı bir planlama ile karşılanmıştır. Kıbrıs'ta kültür mirası dini ve idari binalarla oluşturulmuş, şehir hayatının bir parçası haline gelmiştir (Yücel, 1985, ss.216-225). Genel olarak Osmanlı toprakları cami, medrese, kütüphane ve imarethanelerle vakıf medeniyetini yansıtmaktadır. Ancak Osmanlı

döneminde tartışılan vakıflar da olmuştur. Onlardan biri para vakıflarıdır. Çünkü vakfedilen paranın faiz ile işletilip gelirin sadaka olarak dağıtılması esasına dayanmaktaydı (Ortaylı, 2016, s.312). Büyük miktarda sermaye dağıtımı ve bununla ilgilenenleri kapsadığı için bu konu hassas bir politika sorunuydu (Mandaville, 1979, s.296). Bu vakıf türüne karşı çıkanlar olduğu gibi ulemadan destek olanlar da bulunmaktaydı. Yine de bu vakıf türünün ömrü diğer vakıf türlerine göre çok daha kısa olmuştur. Belki de bunun nedeni vakıf için bile olsa para işletmenin riskli bir iş olmasıydı (Ortaylı, 2016, s.312).

Vakıflar konusunda darbe olarak görülebilecek ilk olay Tanzimat'ın ilanından sonra yaşanmıştır. Vakıfların idaresinde özellikle son dönemlerde suistimaller yaşanmış, bazı vakıf malları tanıdıklara dağıtılmış veya satılmış, bazıları da bakımsız kalmıştır. Osmanlı toplumundaki sivil toplum kuruluşları olan vakıflar gelişmeleri takip edememiş, değişen şartlara uyum sağlayamamıştır. İhtiyaçları karşılayamaz hale gelen vakıfların kaynakları yetersiz hale gelmeye başlamıştır. Öyle ki sağlık hizmetlerinin yürütüldüğü vakıflar gelişmelere ayak uyduramamış, 19. yüzyıla kadar sağlık alanında hiçbir devlet politikası olmayan Avrupa'nın gerisinde kalmıştır. Vakıflar toplumun değişen ihtiyaçlarına göre kendilerini dönüştürememiştir. Batıda devlet kaynaklarıyla yürütülen sosyal girişimler Osmanlı'yı da bu yöne sevk etmiştir. Bu yüzden II. Abdülhamid döneminde sosyal yardımın devlet görevi olduğu fikri ağırlık kazanmaya başlamıştır. Bu amaçla hastaneler ve okullar yanında birçok sosyal yardım kurumu açılmıştır. Dârülaceze, Himaye-i Eftal cemiyeti gibi açılan kurumlarla yaşlı, engelli ve kimsesizleri korumak amacıyla eskiden olduğu gibi din, cinsiyet ve milliyet ayrımı yapılmaksızın ihtiyaç sahiplerine hizmet verilmiştir.

Zaten İslam topluluğunun devlet yapısında başkalarının inancını değiştirmek ve kendi sistemini dayatmak gibi bir uygulama mevcut değildir (Barry, 1999, s.17). Bu doğrultuda Osmanlı Devleti vakıfları insanlar arasında din, dil, ırk farkı gözetmeden ihtiyaç sahibi herkese hizmet etmiştir. Bu durum sosyal çatışma çıkmasının önüne geçmiştir (Ertem, 1999, s.123). Osmanlı'nın Avrupa, Asya ve Afrika'da kurduğu vakıflar, gittiği yere hizmet ve uygarlık götürdüğü'nün (Gözübenli, 1994, s.53) emperyalist amaçlarla fetihler yapmadığının, aksine insana hizmeti ibadet telakki ettiğinin kanıtıdır. Ancak Osmanlı Devleti'nin çekildiği coğrafyalarda Türk-İslam izini silmek adına sosyal barışın garantisi olan vakıflar yağmalanmış, buralarda yaşayan halklar Osmanlı hâkimiyetinin sona ermesinden sonra huzur ve barışa tam anlamıyla kavuşamamıştır. Günümüzde toplumsal ihtiyaçlarla ilgili hizmetlerin devlet tarafından yerine getirildiği düşünülürse, Osmanlı Devleti'nde vakıfların üstlendiği rolün değeri daha iyi anlaşılacaktır. Osmanlı Devleti'nde görülen eğitimden sağlığa, ulaşımdan imara birçok sosyal hizmetin devlet kaynakları kullanılmadan karşılandığı bir toplum yapısı tarih içerisinde görülmemiştir. Bu istisna Osmanlı Devleti'ne özgüdür.

4. SONUÇ

Devlet müdahalesinin daha az görüldüğü günümüz sivil toplumunun belli başlı özellikleri arasında yer alan gönüllülük esası, vakıf kurumlarının esasını oluşturmaktadır (Cihan, 2007, s.14). Vakıflar sosyal devlet anlayışının topluma yansıtılmasında etkili olmuştur. Çünkü vakıflar siyasi ve idari çekişmelerin dışında kalarak toplum hayatının devamını sağlamıştır. Sosyal devlet kavramı zihinlerde henüz yokken 7. yüzyılda temelleri atılan vakıflar, sosyal devletin sorumluluklarının üzerinde bir görev üstlenmiştir. Vakfedilen malların amacı dışında kullanılamayacağı, vakfiyeye aykırı davranılamayacağı ve mütevellileri değiştirilemediği için çeşitli müdahalelerden uzak kalmıştır (Akbulut, 2007, s.64). Ayrıca vakıflar çok kişiye iş imkânı olmuş, vakıf arazileri işlenerek değerlendirilmiş, huzur ve asayiş hüküm sürdüğü için herkes halinden

memnun olabilmıştır (Öztürk, 1976, ss.205-206). Müslüman Türk devletlerinin idare ettiği coğrafyalarda oluşturulan han, kervansaray gibi sosyal tesisler sadece toplumsal ihtiyaçların karşılanması ve ticari faaliyetlerin düzenli ve güvenli bir şekilde yapılmasını sağlamakla kalmamış Viyana'dan Çin'e kadar uzanan Türk kültür kuşağının oluşmasında da etkili olmuştur. Türkçe yaygın kullanılan bir dil haline gelmiş, seyyahların ifadesiyle Türkçe bilen bir şahıs bu geniş coğrafyada hiç para harcamadan ve dil problemi yaşamadan seyahat edebilmiştir. Yani vakıf kuruluşları evrensel kültürün geliştiği merkezler olmuştur.

İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren yaygınlaşmaya başlayan vakıf müesseseleri İslam devletlerinin ekonomik, kültürel ve toplumsal hayatında önemli işlevler üstlenmiştir. İslam devletlerinde sosyal hizmetlerin yürütülmesi, yerleşim birimlerinin imar edilmesi ve ekonomik hayatın canlandırılması kişilerin mallarını toplum yararına sonsuza kadar vakfetmesiyle yerine getirilmiştir. Vakıflar toplumun sosyal ilişkilerini geliştirdiği önemli mekânlar arasında yer almıştır.

Başta Osmanlı Devleti olmak üzere diğer Müslüman Türk devletlerinde devletin öncelikli görevi güvenliğin ve adaletin sağlanması olarak görüldüğünden devlet, ağırlıklı olarak gelirlerini askeri alanda harcamayı tercih etmiştir. Dolayısıyla devletler sosyal hayatla ilgili yatırımları doğrudan yapmamış başta ibadethaneler olmak üzere eğitim kurumları, kervansaraylar gibi sosyal ve ekonomik yatırımları vakıflar marifetiyle gerçekleştirmiştir. Vakıflar İslam toplumlarında sermaye düşmanlığının oluşmasını engellemek suretiyle sosyal barışa hizmet ederken, sosyal tabaka farklılığından kaynaklanan derin fay hatlarının oluşmasını engellemiş, devlet ve kişi ilişkilerinin olumlu yönde gelişmesinde önemli işlevler üstlenmiştir. Türk devletleri toplumsal yatırımların yapılması yönünde ortaya koyduğu uygulamalarla hayır sahiplerini teşvik etmiş, vakıf olarak yapılan eserler toplumun ihtiyacını karşılama amacı taşımıştır. Oluşturulan vakıfların temel itici unsuru inanç sistemidir. Vakıflar oluşturulduğu dönemin öncelikli ihtiyaçları dikkate alınarak hizmet vermeye başlamış, hizmetleri arasında ibadethaneler, medrese gibi eğitim kurumları, imarethaneler, yol, köprü, çeşme, deniz feneri, iskele, mezarlık, bedesten, su yolu gibi yüzlerce değişik amaca yönelik hayratlar ortaya konulmuştur.

1924 yılından itibaren ise vakıflarla ilgili işleri yürütmek üzere İçişleri Bakanlığı'na bağlı "Vakıflar Umum Müdürlüğü" kurulmuş (Öztürk, 1976, ss.192-194) ve vakıflar bu kapsamda değerlendirilmeye başlanmıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğü yeni vakıflar 2022 yılı verilerine göre İstanbul 1980 vakıfla en fazla, Iğdır ise 5 vakıfla en az faaliyet yürütülen merkezlerdir (Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2022a). Vakıfların türlerine göre dağılımları ise 13/08/2022 tarihi itibarıyla mülhak vakıf 251 adet, cemaat vakıf 167 adet, esnaf vakfı 1 adet, yeni vakıf sayısı 6074 adet ve yurt dışında kurulan vakıfların Türkiye'deki şube sayısı 11 adettir (Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2022b). Günümüzde Cumhuriyet öncesi vakıfların tamamına yakını Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün idaresi altındadır. Türk-İslam dünyasının önemli kurumlarından olan vakıfların işlevlerinin sınırlandırılması, insanların sorunlarının çözümünde devletin insafına bırakılmasına neden olmuştur (Çizakça, 2005, s.174). Toplumlar kapitalist kültürün etkisine girmiş, toplumsal sorunların çözülme sorumluluğunun devlete ait olduğu kanaati yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu yüzden güncel vakıflar standart bir gelirden mahrum olarak kurulmakta, hayır sahipleriyle ihtiyaç sahipleri arasında aracılık yapmaktadır. Oysa gerçekte vakıfların, sahip olduğu kaynakları dışarıdan yardım almadan toplum yararına kullanan kuruluşlar olması esastır.

Sonuç olarak Türkiye'de ihtiyaç sahiplerine ayni ve nakdi yardım yapan vakıflar, öğrencilere burs veren vakıflar, aşevleri olmak üzere değişik konularda faaliyet gösteren çok sayıda vakıf olduğunu ileri süren oluşumlar bulunmaktadır. Vakıf anlayışının temelinde, almadan vermek vardır. Bu yüzden vakıfların faaliyet alanlarındaki giderlerini karşılamak amacıyla düzenli gelir

kaynaklarının olması gerekmektedir. Vakıfların bir bölümünün insanların yardımseverlik duygularını yönlendirme gayreti üzerine kurulduğu görülmektedir. Ancak vakıfların bir kısım vergi muafiyetlerinin bulunması istismara açık hale gelmesine yol açmaktadır. Ayrıca bazı vakıf mensuplarının yaptığı hatalar geniş kitleleri zan altında bırakırken taraftarları ve karşıtları arasında yaşanan tartışmalar toplumda sorunların oluşmasına neden olmaktadır. Hiçbir alakası olmadığı, adını dahi duymadığı vakıflarla ilgili hüküm verebilen insanlar vakıflar hakkında yanlış kanıya neden olmaktadır. Bu durum insanların iyi niyetini istismar edilebilmektedir. En önemlisi de insanlar kaynağını vatandaştan topladığı yardımlarla oluşturan vakıflara kuşkuyla yaklaşmaya başlarken, istismar edilme şüphesi güven duygularının hasara uğramasına yol açmıştır. Bu yüzden bu konuda denetim mekanizmalarının yoğunlaştırılması ve vakıfların oluşturma şartlarının kaynak gösterme esasına bağlanması gibi önlemler alınabilir.

Geliş Tarihi Kabul Tarihi Yayın Tarihi	10 Temmuz 2023 06 Kasım 2023 31 Aralık 2023
Yazar Katkısı	Ayşegül GÜLER (%50), Ali AYATA (%50)
Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız
Etik Onay	Bu makale, insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.
Çıkar Çatışması	Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir
Telif Hakkı & Lisans	Yazar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Submission Acceptance Publication	10 July 2023 06 November 2023 31 December 2023
Author Contribution	Ayşegül GÜLER (50%), Ali AYATA (50%)
Peer-review	Externally peer-reviewed
Ethical Approval	This article does not contain any studies with human participants or animals performed by the authors.
Conflicts of Interest	The authors declare that there is no conflict of interest.
Grant Support	The authors received no financial support for the research, authorship and/or publication of this article.
Copyright & License	Author publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/

KAYNAKÇA | REFERENCES

- Acun, H. (2007). *Giriş*. Hakkı Acun (Ed). Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları (s.13-19). Ankara: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü
- Akbulut, İ. (2007). Vakıf kurumu, mahiyeti ve tarihi gelişimi. *Vakıflar Dergisi*, 30, 61-72. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/203000#page=62>
- Anadolu Ajansı, (2016a). Fatih Sultan Mehmet'in Ayasofya Vakfiyesi "Tapu"ya Emanet. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/fatih-sultan-mehmetin-ayasofya-vakfiyesi-tapuya-emanet/677695>
- Anadolu Ajansı (2016b). Osmanlı'nın "leylek hastanesi" Şifa Dağıtıyor. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/yasam/osmanlinin-leylek-hastanesi-sifa-dagitiyor/596287>
- Barkan, Ö. L. (1942). Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler ı: istilâ devirlerinin kolonizatör Türk dervişleri ve zâviyeler. *Vakıflar Dergisi*, 2, 279-386. Erişim adresi: <https://acikerisim.fsm.edu.tr/xmlui/handle/11352/1219>
- Barkan, Ö.L. (1963). Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından: Osmanlı İmparatorluğunda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Âit Araştırmalar. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23(1-2), 239-296. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuifm/issue/881/9778>
- Barnes, J.R. (1987). An Introduction To Religious Foundations In The Ottoman Empire. Netherlands: E. J. Brill
- Barry, N. (1999). Sivil Toplum, Din ve İslam, İslam. Ömer Demir (Yay. haz.). *Sivil Toplum, Piyasa Ekonomisi* (s.1-2). Ankara: Liberte Yayınları
- Bayartan, M. (2008). Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları X-I*, 10(1), 157-175. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuoba/issue/1204/14168>
- Cansel, E. (1988). Vakıf kuruluşu, işleyişi ve amacı. *Vakıflar Dergisi*, 20, 321-327. Erişim adresi: <https://acikerisim.fsm.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11352/265/Cansel.pdf?sequence=1>
- Cantay, G. (1994). Türklerde vakıf ve taş vakfiyeler. *Vakıf Haftası Dergisi*, 11, 147- 162. Erişim adresi: <https://acikerisim.fsm.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11352/1098/Cantay.pdf?sequence=1>
- Cihan, A. (2007). *Osmanlı Toplum Yapısı ve Sivil Toplum*. İstanbul: 3F Yayınevi
- Çizakça, M. (2005). Sivil Toplum Kuruluşları-İslam Dünyası ve Demokrasi. Lütfi Sunar (Yay. haz.) *Sivil Toplum ve Demokrasi* (s.171-177). İstanbul: Kaknüs Yayınları
- Dallal, A. (2004). The Islamic institution of waqf: a historical overview. Stephen P. Heyneman (Ed.) *Islam and Social Policy* (s.13-44). Nashville: Vanderbilt University Press
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Kur'an-ı Kerim Âl-i İmrân Suresi Ayet Tefsiri. Erişim adresi: <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/%C3%82l-i-%20%C4%B0mr%C3%A2n-suresi/385/92-ayet-tefsiri>

-
- Ertem, A. (1999). Osmanlıdan Günümüze Vakıflar. *Divan Dergisi Bilim ve Sanat Vakfı Yayınları*, 6, 25-65, Erişim adresi: <https://acikerisim.fsm.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11352/902/Ertem.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Görür, M. (2007). Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları Kataloğu. Hakkı Acun (Ed.). *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları* (s.473-529). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü
- Gözübenli, B. (1994). Türk hukuk tarihinde vakıf mallarının faizli işletilmesi hakkında tahlilli bir değerlendirme. *Vakıf Haftası Dergisi*, 11, 51-72. Erişim adresi: <https://acikerisim.fsm.edu.tr/xmlui/handle/11352/1080>
- Hoexter, M. (1998). Endowments, Rulers and Community: Waqf al Haramayn in Ottoman Algiers, (ed) Ruud Peters, Bernard Weiss, *Studies in Islamic Law and Society*, 6, Brill NV, Leiden: Netherlands
- İnalçık, H. (1988). Şikâyet Hakkı: 'Arz-ı Hal ve 'Arz-ı Mahzar'lar. *Osmanlı Araştırmaları*, 07-08, 33-54. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oa/issue/10970/131241>
- Mandaville, J. E. (1979). Usurious piety: the cash waqf controversy in the Ottoman Empire. *International Journal of Middle East Studies*, 10(3), 289-308. doi:[10.1017/S0020743800000118](https://doi.org/10.1017/S0020743800000118)
- Ortaylı, İ. (2016). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. Ankara: Cedit Neşriyat
- Öztürk, O. (1976). Tarihimizde Vakıf Müessesesi. Münip Yeğin, Orhan Okay, Nazif Şahinoğlu (Yay. haz.). *Türk Kültür ve Medeniyeti (Makaleler)* (s.189-207). Cilt I, *Atatürk Üniversitesi Türk Kültür ve Medeniyetini Araştırma Enstitüsü Deneme Yayınları*. Ankara: Sevinç Matbaası
- Öztürk, N. (1991). Vakıflar arşiv kayıtlarına göre Niksar Vakıfları. *Vakıflar Dergisi*, 22, 45-68. Erişim adresi: <https://acikerisim.fsm.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11352/426/Öztürk.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Pakalın, M.Z. (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi
- Şahin, M. (1986). Sosyal değişimde vakıfların rolü. *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 0(21), 231-247. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusoskon/issue/9528/119083>
- Uzunçarşılı, İ.H. (1984). Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal. *TC Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VIII*. Dizi, Sa.10a1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Uzunçarşılı, İ.H. (2022). Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı. *TC Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VIII*. Dizi, Sa.17, 5.Baskı, Ankara: Neyir Matbaacılık
- Vakıflar Genel Müdürlüğü. (2012). *Tarihte İlginç Vakıflar*. İstanbul: Aktif Matbaacılık
- Vakıflar Genel Müdürlüğü (2022a). Erişim adresi: https://cdn.vgm.gov.tr/genelicerik/genelicerik_945_290519/004yeni-vakiflarin-yil-bazinda-illere-gore-dagilim.pdf
-

-
- Vakıflar Genel Müdürlüğü (2022b). Erişim adresi:
https://cdn.vgm.gov.tr/genelicerik/genelicerik_945_290519/001vakiflarin-turlerine-gore-dagilimi05082020.pdf
- Yapıcı, H. (2013). İslam Tarihinde Vakıf Kültürü Üzerine Bir İnceleme. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, I, 66-76. Erişim adresi:
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/gopsbad/issue/48563/616676>.
- Yediyıldız, B. (1982). Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri 1700-1800. İnalçık, Halil, Göyünç, Nejat, Lowry, Heath W. (Ed). *Osmanlı Araştırmaları III* (s.143-164). İstanbul
- Yücel, E. (1985). Kıbrıs Belediyecilik Kongresinin Işığı Altında Türk Eserlerinin Durumu ve Alınması Gereken Tedbirler. *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*. (215-230). Afşin Matbaası

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Method

The purpose of this study is to investigate the meaning of waqfs formation in terms of the state and citizens and whether it meets the meaning of social state. When the waqfs within the states and their types are examined, it is seen that waqfs are units established for the benefit of people, animals and nature. In the study, the content of the information, documents and findings obtained by using data collection tools were analyzed. In particular, the foundations and actions of the Ottoman period, which showed great development by taking over the legacy of Turkish administrative history, were called the foundation civilization. Thanks to this waqf civilization, almost all of the services provided today could be provided, thus fulfilling the requirements of the social state. Through these services offered to the use of every member of the society, social order was established and needs were met in this way. The works describing the period about waqf services and their reflections on society constitute the scope of the study.

Conclusions

People's endowment of their assets reflects their trust in the state. The ability of the foundation to carry out its functions is only possible with the justice and security provided by the state. In the capitalist culture of the West, social state practices were implemented by the state in order to increase trust and loyalty to the state. In Turkish states, because the people trusted the state they were dedicating their assets to be used for the benefit of the society. In the Western civilization of the period, on the other hand, people primarily aimed to increase their wealth. In Western civilization, foundations were limited to church-based missionary activities. Therefore, it became necessary for the state to meet the basic needs of the people. In Western societies, social policies were introduced to solve the problems brought about by urbanization. The social policies of the Ottoman Empire were based on waqfs. In addition, the work of waqfs was among the important soft power elements of states at a time when force was dominant. Waqfs have been influential in respecting the Turkish-Islamic community among peoples in foreign countries through travelers, traders and refugees who were in contact with the Ottoman Empire from the very beginning and carried what they saw to their own countries. Waqfs aim for the happiness of all people. Because if the society is not peaceful, the individual cannot be peaceful. While the person who gives a foundation experiences the happiness of helping, the person whose needs are met experiences the happiness of this. Waqfs were places where those in need could benefit, worship or continue their education. They also had an important role in the formation of the social and cultural fabric of the society, bringing together people of all levels and beliefs. Waqf institutions, which started to become widespread since the first periods of Islam, assumed important functions in the economic, cultural and social life of Islamic states. Waqfs have been among the important places where the society has developed social relations. In summary, Turkish states encouraged the owners of charity with the practices they put forward in the direction of making social investments, and the works built as waqfs aimed to meet the needs of the society. The main driving factor of the foundations established is the belief system.